

ТРАГИЧНА СУДБИНА СТАРЕ МИЛЕШЕВСКЕ РИЗНИЦЕ

THE TRAGIC FATE OF THE OLD MILEŠEVA TREASURY

ДРАГИША МИЛОСАВЉЕВИЋ*

„...Прошлост није ни мртва ни покопана. У ствари, она чак није ни прошла.“
Вилијам Фокнер (William Faulkner)

Апстракт: Нова милешевска ризница у обновљеном храму, само је један од повода за подсећање на судбину Старе милешевске ризнице чији се расути делови одавно налазе у другим манастирима. Предмети за које се са великим степеном поузданости може тврдити да су некада припадали Милешевци, за разлику од мање познатих, нису обавијени патином заборава. Записи и посвете са њих, неопориво су сведочанство духовне припадности и трајања. Међутим, знатно је тежа судбина драгоцености за које се претпоставља да су некада припадале милешевској Лаври и које су у неком периоду привремено склоњене, завештане а временом постале саставни делови ризница других светилишта. Оскудни подаци о њима често се претачу у предања која су на граници могућег и морају се разматрати са великом резервом. Тим пре, јер су црквени предмети постали неотуђиви делови нових ризница а у неким случајевима, са новим натписима и посветама који, наизглед, боље од других података сведоче о посвећености другом манастиру. Страх од могућег повраћаја богослужбених предмета и црквених књига у матична седишта, временом је постао велика препрека у сагледавању стварног стања. Има индиција да су на неким предметима брисани записи или су исписивани нови, који треба да одагнају сумње у туђе власништво и знатно већу старост. Ипак, најтеже је прихватити сазнање да су бројне милешевске драгоцености о којима има записа, података и сведочења, трајно нестале у усудима прохујалих времена. Многе су распродате, поклоњене, а неки предмети од злата и сребра, изгледа да су у познијим временима претопљени, када је недостатак новчаних средстава за вођење ратова, декретима обавезивао манастирска братства да делове ризница поклоне у корист владарске круне и њихових ратних амбиција.

* мр Драгиша Милосављевић, историчар уметности, пензионер, Краља Петра Првог 70а, Ужице, dragisamilosavljevic@yahoo.com

Кључне речи: *Ризница, Милешевска ризница, богослужбени предмети, ручни крстови, дискоси, панагије, дарохранилнице, кадионице, реликвијари, горски кристал, плаштанице, аери, епитрахили, итд.*

Abstract: The new Mileševa Treasury in the renovated temple is just one of the reasons to recall the fate of the Old Mileševa Treasury, of which the scattered parts have long been relocated in other monasteries. The objects that can be claimed with a high degree of certainty to have once belonged to Mileševa, unlike the lesser-known ones, are not covered in the patina of oblivion. The inscriptions and dedications on them are irrefutable testimony to spiritual belonging and duration. However, the fate of the valuables that are assumed to have once belonged to the Mileševa Lavra and which were temporarily removed, bequeathed, and over time became integral parts of the treasuries of other sanctuaries is much more difficult. The scarce information about them is often transformed into legends that verge on the possible and must be considered with great reserve. Especially since church objects have become inalienable parts of new treasuries, and in some cases, with new inscriptions and dedications that, seemingly, testify better than other data to the dedication to another monastery. The fear of the possible return of liturgical objects and church books to their original places has, over time, become a major obstacle to understanding the real situation. There are indications that records have been erased on some objects or new ones have been written, which are intended to dispel doubts about someone else's ownership and a significantly greater age. However, the most difficult thing to accept is the knowledge that numerous Mileševa valuables about which there are records, data, and testimonies, have permanently disappeared in the fates of bygone times. Many were sold, donated, and some objects made of gold and silver were apparently melted down in later times, when the lack of funds for waging wars obliged the monastery brotherhoods to donate parts of their treasuries to the benefit of the ruling crown and their war ambitions.

Keywords: *Treasury, Mileševa treasury, Eucharist's objects, Processional crosses, Diskos, Panagia, Tabernacle, Thurible, Reliquary, Bergkristall, Epitaphios, Aër, Epitrachelion, etc.*

1. Уводне напомене

Етимолошки, реч *ризница* настала је од појма риза, под којим се подразумевала црквена одећа, па је у првобитној форми ризница значила просторију у којој је чувана монашка одећа, као и друге драгоцености (Skok III. 1973: 149). У средњем веку ризнице су имали владари, властела и манастири, као и световна лица на својим поседима. Световним ризницама управљали су ризничари или челници, а на челу црквених били су епископи или скевофилакси – ризничари (Лексикон 1999: 621).

Манастирске ризнице формиране су заједно са оснивањем духовних центара, а ктитори су били у обавези да монашку заједницу обезбеде богослужбеним предметима, одежама, црквеним сасудима и литургијским књигама (Марковић

1925: 100-102). Има примера већ од средине XIII века, да је реч ризница означавала црквену ризницу, односно, место где су се налазиле црквене одежде, док су црквене вредности од метала биле посебно издвојене под именом *сасуди црковније*. У даровној повељи манастиру Хиландару налази се помен термина ризница који је најближи савременом поимању ове речи и који означава црквену ризницу са неопходним мобилијаром (Miklosich 1858: 191).

Блага и различита богатства налазила су се у ризницама. Приватне вредности, злато, накит и иконе у средњем веку најчешће су депоноване у Дубровник као и личне или породичне ризнице. Више докумената сачуваних у дубровачком архиву пружа поуздане доказе у прилог ове тезе. Познати уговор између наследника краља Владислава, супруге Белославе и сина Десе из 1281. године, даје увид у породичну ризницу милешевског ктитора (Чреморшник 1932: 52-56). И ризница Вука Бранковића била је депонована у Републици Св. Влаха када је он, налазећи се у немилости добио од дубровачке властеле писмене гаранције за азил породици и њиховој ризници (Miklosich 1858: 215).

Значајно место у групи сакралних предмета заузимале су светитељске мошти које су сви значајнији манастири поседовали. За ове светитељске честице чији је значај превазилазио све друге литургијске предмете, израђивани су посебни реликвијари, у којима су мошти чуване и само у изузетним приликама отворани (Ebersolt 1921: 145). Култови светитељских реликвија како на Истоку тако и на Западу превазилазили су одређену епоху и њихов значај и улогу могуће је пратити од раног хришћанства па све до савременог доба. Мошти светитеља представљале су допунску заштиту светилиштима, краљевима, династијама као и појединцима (Morini 1996: 401).

Кроз читав средњи век оне су тражене и биле су на великој цени. За набављање моштију знаменитих светитеља нису бирана средства, а често је у те сврхе коришћена и војна сила.¹ И док је модерно мишљење суочено са проблемима у поимању суштинских вредности у употреби реликвија, то се не може рећи за средњовековног човека, посебно човека са Истока, „чији је менталитет лако извлачио оштроумне симболизме, који се ретко данас препознају“ (Kalavrezou 1997: 66).

Најзад, познато је да су многе ризничке вредности прилагане манастирима од стране високих црквених достојанственика и локалне властеле. Поклони светилиштима која су често била на другим подручјима, имали су карактер друштвеног статуса дародаваца који су на овај начин стицали углед међу сународницима али и припадницима цркве. Дубоке промене друштвене

¹ Један број примера као и начина на које је Венеција долазила до светитељских моштију описан је у више текстова и књига; упоредити: F. Corner, *Notizie storiche delle chiese e monasteri di Venezia e di Torcello*, Venezia, 1758, 472-479. О пљачкању которских реликвија од стране млетачке власти, види: И. Божић, *Которско-млетачки спорови око црквених драгоцености*, ЗЛУ 8, Београд 1972, 375-383.

структуре у позном средњем веку, избациле су на позорницу нове економске слојеве. Све је више трговаца и занатлија који друштвени углед стичу приложничком делатношћу црквама и манастирима, често надмећући се између себе висином новчаног износа и вредношћу поклона. Богатство манастирских ризница није се више могло прикривати и оне су подразумевале допунску заштиту.

Извесни примери упућују на све чешће склањање вреднијих предмета на безбеднија места или градњу посебних скривница у кругу манастирског комплекса. Неке ризнице знаменитих манастира дељене су од стране братстава па су литургијски предмети од једноставнијег материјала били у свакодневној употреби у црквама, док су драгоцености од племенитих метала и реликвије склањане или чак депоноване на сигурнија места. (Димитријевић 1922: 109). Ризнице су сељене, депоноване, залагане, привремено на реч уступане другим манастирима, а у крајњој нужди и закопаване. Захвалност за све што је до данашњег дана сачувано, и што се налази у витринама и манастирским трезорима може се приписати најчешће, анонимним калуђерима и игуманима, њиховим огромним жртвама и бескрајној вери.

Трагична збивања у прохујалим вековима често су их превазилазила, понекад затицала неспремним, да на прави начин одговоре једном несрећном времену и великој похлепи према црквеним вредностима. Пљачка великог блага манастира Грачанице с краја XVII века и поред чињенице да је било скривено у куполи храма, говори о тешким искушењима на која су били стављани игумани и калуђери познатих светилишта (Костић 1934: 21). У том смислу трагичана је судбина монаха манастира Бање код Прибоја који су пред очекиваном одмаздом 1697. године, закопали манастирску ризницу испред олтара храма Успења Богородичиног у манастирском комплексу. Да су сведоци тајне понели са собом у гроб сведочи чињеница да је ризница неочекивано ископана после 277. година, прецизније 1974. године (Шакота 1981: 37-38).

Трагање за вредностима из старе милешевске ризнице у целини јесте трагично истраживање. То је нужно, поновљено путовање, оним друмовима којима су се у егзодусу кретали монаси из Милешеве, с краја XVII и кроз читав XVIII век, трагајући за могућим привременим склоништима и у нади да ће се једног дана вратити у манастир Светог Саве (Милосављевић 2010: 68). И мада су и ризнице других српских манастира у прошлости имале несрећну судбину, о чему има писаних доказа,² трагика Милешеве изгледа надмашује многе. Мали је, или занемарљив број оних манастира у којима готово да нема ниједне књиге нити дела црквеног мобилијара из старе, богате ризнице, као што је то случај са

² Ангелина Василић, *Ризница манастира Студенице*, Београд 1957; М. Шакота, *Ризница манастира Студенице*, Београд 1988; id., *Ризница манастира Бање код Прибоја*, Београд 1981; иста: *Дечанска ризница*, Београд 1984.

Милешевом. Ове расејане вредности украшавају многе збирке и манастирске олтаре, широм хришћанског света, са готово никаквим могућностима повраћаја у место коме су некада припадале. Карактер привремености, са којим су ризнице у злехудим временима повераване игуманима других манастира на чување, на несрећу, добио је трајно обележје. Вековима сакупљана, милешевска ризница постепено је нестајала, обогаћујући друга, мање позната духовна седишта. Обновљени, манастири на различитим географским меридијанима, све више су преузимали улогу средњовековне Лавре. И тај процес обнове других светилишта, без обавезе повраћаја мобилијара у матични манастир, траје све до савремене епохе и њених померених вредносних критеријума.

Привилегија да се у Милешеву чувају мошти првог српског архиепископа Светог Саве, знамените личности националне историје на којој је заснован вековни култ, допринела је да се у овом манастиру стекну предмети и реликвије којих није било у другим светилиштима. Владари, кнежеви, властела и дипломате са Истока као и са Запада, даривали су престо и мошти Светог Саве. У томе су, без сумње, предњачили руски суверени, румунске и молдавске војводе (Димитријевић 1922: 106-109; Котарчић 1987: 271 -276). И домаћи феудалци као и дубровачки трговци путујући босанским друмом свраћали су у Милешеву и прилагали богата уздарја. Сумарни описи манастира добијени од каснијих путника по драгоценостима, златним ћивотима и сребром окованим иконама, сврставају Милешеву у ранг највиших духовних центара православног света. У исто време, раскошни милешевски храм са златним и сребрним мобилијаром, надалеко познатим, морао је бити на удару разбојничких банди које су пљачкале трговце и караване на босанском путу. Ризница Милешеве морала је имати и допунску заштиту.

Компарација неколико фаза милешевске ризнице, логичан је пут у трагању за бројним изгубљеним вредностима из овог манастира. Примерице, предмети ране фазе готово и да нису сачувани. Крст од горског кристала из манастира Савине, за који се верује да је припадао Светом Сави, можда је једини предмет из најстарије милешевске епохе (Медаковић 1987: 225). Реликвијари са светитељским моштима које су у Милешеву видели бројни путописци из XVI века, временом су нестајали или преношени у друге манастире. Остало је записано да су у XVI веку, неким непознатим поводом, из Милешеве у Венецију пренете мошти Светог Срђа и Вакха (Грујић 1936: 357). Познато је, да је то био поклон Светог Саве који их је, како хроничари пишу, донео са неког путовања по Светој земљи (Грујић 1936: 358). У манастиру Савини код Херцег Новог, као и у Бањи код Рисна налазе се честице моштију неколико знаменитих светитеља, чије је порекло из манастира Милешеве (Епископ Ружичић 1894: 109-110). Честице Светог крста, које су на основу сведочења дубровачког трговца Николе

Бошковића, опљачкане из Милешеве 1688. године, откупио је и Исусовачкој цркви у Дубровнику поклонио његов син, Божо Бошковић (Dragićević 1937: 10).

Аутори бројних књига као и биографија Светога Саве посебан акценат стављају на његово последње путовање на Исток (1234-1236. године), када је откупио велики број богослужбених предмета, златотканих одежди и моштију светаца (Теодосије 1865: 241-242). Они посебно истичу његов боравак у Константинопољу где је набављао „часне црквене сасуде“, мошти светаца и друге црквене потребе са жељом да се све то пренесе у отачаство. Даље, његови биографи подсећају да се Свети Сава на путу разболео и да није ништа препустио случају, већ је откупљене драгоцености пописао и по савести поделио. Већи део послао је у Жичу и Студеницу, (Теодосије 1865: 246-257) а преостале предмете поклонио је другим манастирима, и вероватно храму 40 мученика у Трнову, где је после смрти био сахрањен. Доментијан и Теодосије не говоре о драгоценостима које су намењене Милешевима, али не треба сумњати да је део Савине заоставштине морао припасти месту које је одредио као своје вечно пребивалиште. Теодосијев опис црквених вредности које је први српски архиепископ посветио Студеници, посредно упућује на стање и изглед прве милешевске ризнице. Он пише о „часним одеждама свећенства“, „сасудима црквеним“ као и о много „моћију светих“; затим, „књигама златокованим“, и на крају „свећњацима златом окованим, каменом и бисером украшеним“ (Теодосије 1865: 257).

Као што је истакнуто, у подели формирања милешевске ризнице, неопходно је подсетити и на други период стварања знамените ризнице, који се условно може ставити у време после турских освајања српских земаља 1459. године до трагичне 1594. и спаљивања моштију Светог Саве. У време највећег успона овог светилишта у другој половини XVI века, о чему говоре бројни извори као и путници и дипломате који су манастир посећивали, Милешева је сабрала импозантне вредности, црквени мобилијар, иконе, сасуде и везене богослужбене одежде. Сачувани предмети црквеног веза расејани по разним светилиштима и данас представљају својеврсне раритете које не налазимо у другим манастирима. Милешевска ризница из времена обновљене Пећке патријаршије била је препуна драгоцености, које су у манастир доношене са разних страна хришћанског света (Медаковић 1987: 221-223). Највећи број литургијских предмета из овог периода прилаган је на ђивот Светог Саве, чији је мит пронео славу Милешеве широм православног света.

Извесно је да је највећу трагику Милешева доживела спаљивањем моштију првог српског архиепископа, Светог Саве, што се може тумачити као један од најтрагичнијих догађаја у дугој историји овог светилишта, чије су последице била далекосежне. Овом чину, који се можда и очекивао, претходило је бекство једног броја монаха са деловима милешевског мобилијара и библиотеке у неке

манастире Босне и Славоније (Кашић 1996²: 102-103). Може се са великим степеном сигурности доказати да је то био и почетак расипања милешевских драгоцености, који ће трајати више од 150 година. Изгледа парадоксално, али и тачно да је то, у исто време, био и трећи период у настајању милешевске ризнице и посебно библиотеке. У времену после трагичних збивања с краја XVI века до највеће сеобе Милешеваца, 1688. године, манастир је обнављан и посећиван. Истина, у извесним периодима, било је то и време пуког преживљавања и трагања за материјалном помоћу изазвано тешким наметима и терором османске власти.

Чудесна виталност којом су Милешевци и у таквим околностима преносили Светосавски мит, допринела је још увек значајном даривању манастира Светог Саве. Прилагани су драгоцени предмети као поклони појединаца и група имућнијих житеља, (Стојановић 1950: 61) затим су добијана и замашна новчана средства. Милешевци се све чешће одлучују на дуга путовања у Русију, Влашку и Молдавију, враћајући се са богатим уздарјима у новцу и поклонима како од руских царева тако и од румунских и молдавских војвода. Са друге стране, то је време све већег отуђивања предмета из милешевских скривница. Све је више црквених драгоцености, које се преносе у друге манастире или се у невољи и на поверење депонују на сигурнија места.

Велика несрећа која је задесила Милешеву 1688. године, била је погубна по манастирску ризницу. Пре очекиване одмазде због трагичних ратних збивања, и посебно због устанка у Полимљу и Старом Влаху, за који се веровало да је имао извесне подстицаје у Милешевцима, монаси са игуманом Доситејем кренули су на дуг пут без повратка (Стојановић 1982-1988: бр. 1870-1872; 1875,1918) Био је то је онај исти игуман који се само неколико месеци раније вратио са последњег ходочашћа из Русије, носећи нову „жаловнају грамату“ којом се Милешевцима дозвољава долазак у царску престоницу после сваке четврте године. На несрећу, они више нису имали прилику да користе ову привилегију, која ће бити пренета на друге манастире (Димитријевић 1922: 164).

О изгнанству милешевских монаха постоје крајње фрагментарни подаци, који када се саставе у извесну целину дају могући след збивања. Али потрага за догађајима у оквирима српске историје са скромним, углавном туђим архивским изворима намеће и допунску опрезност. Милешевски калуђери, свесни догађаја који су свему претходили, и вероватно упозорени на могућу и очекивану одмазду која је убрзо и уследила, натоварили су на коњске самаре све оно што је било могуће са собом понети. Заједно са моравичким (ариљским) епископом Григоријем као и са монасима неких других манастира из Полимља, на пут је кренуло између 50 и 70 калуђера (није искључен и већи број монаха) са унапред утврђеним планом путовања и задржавања (Кашић 1996²: 197-200).

Тешко је претпоставити колико се милешевских калуђера из ове групе упутило према манастирима Пиви, Гомионици и посебно Тврдошу у Херцеговини. Добри односи који су раније успостављени између ових духовних центара упућују на могућност да су и у претходним временима неке драгоцености и црквене књиге из Милешеве преношене у Црну Гору и Херцеговину (Ђурић 1977: XX-XXI). Највећи број предмета из милешевских скривница као и рукописне и штампане књиге остављени су у Тврдошу (Медаковић 1978: 60) са намером да један део остане у овом манастиру а да већи део, ако се Милешева не обнови, буде пренешен у манастир Савину. Сва је прилика да је овај договор доследно поштован и да су књиге и делови милешевске ризнице брзо стигли у манастир Савину код Херцег Новог (Медаковић 1978: 61).

Посвета храма првом српском архиепископу у комплексу овог манастира, била је одлучујућа да се највреднији предмети из Милешеве депонују у Савину (Медаковић 1978: 14, 16-17, 61). И пре оснивања овог православног манастира недалеко од Херцег Новог, култ Св. Саве био је присутан у Приморју и Боки Которској. Знатно касније, преко литургијских предмета, рукописних и штампаних књига из Милешеве, светосавска традиција из српског средњег века наставила је духовни живот, ојачана реликвијама и сакралним вредностима из старе милешевске ризнице.

Коначно, судбина Милешеве и њене ризнице изгледа да је запечаћена 1782. године када је Милешева на дуже време запустела. Подаци које износи А. Гиљфердинг о спаљеним калуђерским становима и бекству монаха изгледа да одговарају стварном стању (Гиљфеддинг 1972: 270). Тешко је међутим доказати, како иначе пише руски конзул, да су неке иконе и слике остале у манастиру и да су „ужасно унакажене муслиманским ножевима и мецима“ (Гиљфердинг 1972: 270). Знатно касније, ови подаци биће пресудни у преусмеравању помоћи манастиру Пиви, од стране руског Синода, коју је раније примала Милешева. Готово у свим документима и извештајима истиче се да је Милешева разорена 1735. године, али да је спаљена и трајно напуштена 1782. године (Димитријевић 1922: 108-116).

Феномен расејане ризнице Милешеве, после страдања и разарања с краја XVII и у XVIII веку, јесте управо у вековном зрачењу њене духовности. Тамо где су реликвије и драгоцености из велике Лавре посејане, опстајала су монашка братства и манастири нису запустели. Православна светилишта у којима су се нашли милешевски сакрални предмети, рукописне и штампане књиге, настављала су живот обогаћени новом снагом и духовношћу. Дух Светосавља из Милешеве рађао се на другим местима, освежен допунском енергијом и харизмом. Најзад, изнети подаци представљају круцијални подстицај да се

нестала милешевска ризница, које одавно нема у матичном манастиру, и путеви којима је преношена, сагледају у другом светлу.

2. Везене богослужбене одежде

Извесно је да сачувани предмети црквеног веза пореклом из Милешеве представљају репрезентативне узорке у овој области. Из манастира су одношени различитим поводима, али највише их је пренето приликом сеобе Милешеваца 1688. године, и налазили су се у више манастира Србије, Хрватске и Црне Горе, као и на територијама других држава. Идентификовани предмети са натписима дародаваца и приложника вероватно су само део великог блага за које се поуздано верује да је припадало манастиру Милешеви (Медаковић 1978: 221-229; Кашић 1996²: 102-103; 135-138; 222-226). Дакле, много је више везених делова црквених одежди и литургијских утвари, чије је порекло непознато и може се само стилски или иконографски довести у везу са извесним радионицама или лицима која су их радила.

Нема сумње да је један од најлепших везених предмета пореклом из Милешеве позната милешевска плаштаница која је дуго времена чувана у манастиру Пакри у Славонији (Мирковић 1940: 23-24). Овај репрезентативни узорак представља својеврсни раритет у овој области, о чему иначе постоји и обимна литература. По својим димензијама, начином рада и смислом за пластичност везених ликова и фигура, милешевска плаштаница издваја се од готово свих до сада познатих примерака ове врсте.³ По Л. Мирковићу, она припада типу румунских плаштаница и слична је оној коју је 1490. године, манастиру Путни поклонио молдавски војвода Јован Стефан са женом Маријом (Мирковић 1940: 23). Међутим, најближи милешевском везу јесте узорак из Уметничког музеја у Букурешту, коју су само годину дана раније (1556. године), исте личности поклониле манастиру Слатини (Musiceascu 1958: 156). Вреди истаћи да је на обе плаштанице конципиран исти број фигура, њихов распоред и орнаментални део. Изгледа да су то били исти предлошци које су користиле везиље из породице молдавског војводе Лапушњану.

Средишњи део ове плаштанице заузима сцена Оплакивања Христа, тачније, представа која је иначе честа у фреско-сликарству XVI века. Са великим бројем зналачки компонованих ликова, драматиком покрета који наглашавају тугу за умрлим Христом, милешевска плаштаница представља врхунски рад у области

³ Плаштаница је платно у које је приликом погребња Исуса Христа, Јосиф из Ариматеје, „узевши тело Исусово обавио га чистом плаштаницом“ (Матеј 27, 59; Марко, 15, 46; Лука 23, 53; Јован, 19, 40). Пошто часна трапеза у црквама симболизује Христов гроб то је плаштаница веома рано постала саставни део часног престола. Износи се на вечерњу Великог Петка; Л. Мирковић, *Црквени уметнички вез*, 13-14.

црквеног веза. У левом делу изнад главе лежећег Христа, извезене су Марија Магдалена са уздигнутим рукама које симболизују општу несрећу и бол, и Богородица која нежно придржава Христову главу. На десној страни налазе се Јосиф и Никодим са једном од Мироносница, а са леве Свети Јован Богослов који Христу целива руку. У горњем делу извезена су четири анђела а у доњем три, од којих по два у свакој групи у рукама држе рипиде, персонификујући тиме своје учешће у литургији (Милосављевић 2010: 94-95). У угловима плаштанице постављени су симболи јеванђелиста.

О судбини милешевске плаштанице писано је на више места (Мирковић 1940: 23-24). Пренета с краја XVII века, у сеоби милешевских калуђера у Славонију, била је најдуже време у поседу манастира Пакре. Сачувани су подаци да је 1941. године, са великим делом црквених драгоцености, рукописних и штампаних књига из славонских и фрушкогорских манастира, плаштаница пренета у Загреб. Неколико деценија касније овај предмет црквеног веза поново је враћен у манастир Пакру (Грујић 1996: 53). Данас се налази у поставци Музеја Српске православне митрополије у Загребу (Милеуснић 2003: 165-178). Најзад, око плаштанице у правоугаоној форми извезен је текст посвете из кога се сазнаје да је овај изванредни рад поклонιο Милешевци 1567. године, молдавски војвода Јован Александар IV Лапусеану, са супругом Роксандом и децом.

Репрезентативни примерак црквеног веза представља и познати милешевски аер,⁴ који се данас налази у Цетињском манастиру. Из сачуваног текста посвете зна се, да је дијак Георгије из Београда био мајстор овог веза 1660. године, и да се око посла трудио јеромонах Мартирије. Аер је посвећен манастиру Милешевци и поклон је дародаваца, Гаврила, Хаџи-Илије, Миле, Анђе и Јована, чија су имена, са другим подацима извезена на ободу аера (Мирковић 1940: 29).

Централно поље милешевског аера подељено је у два дела. У горњем делу извезена је представа Вазнесења Христовог са архангелима Гаврилом и Михаилом, док је у доњој половини компонована сцена Распећа Христовог са Богородицом и Светим Јованом Богословом. Непосредно поред ових ликова извезена су два серафима са анђелима у лету. Изнад Распећа представљени су симболи сунца и месеца, а испод два серафима. У угловима аера налазе се симболи јеванђелиста са извесним грешкама мајстора који је исписао сигнатуре јеванђелиста Јована и Марка. Милешевски Аер из Цетињске митрополије, рађен је на љубичастој свили, док је натпис на тамно црвеном атласу. Око централног простора, и по спољашњој ивици, додата је чипка. Аер је везен позлаћеним и сребрним концем, комбинован са окер, белим, зеленим, плавим, црним и црвеним, и поново позлаћеним и сребрним нитима (Стојановић 1950: 61).

⁴ Аер или воздух јесте четвртасто парче тканине којом се преко дарака заједнички покривају путир и дискос од свршетка Проскомидије па до Символа вере; Л. Мирковић, *Православна Литургија*, I, Београд 1965², 117-118.

Коначно, нужно је истаћи да Милешевски аер мајстора Георгија из Београда, представља репрезентативни примерак ове врсте. До нашег времена сачуван је трудом анонимних монаха и игумана, који су имали свест о вредности овог, по свему изузетног предмета, црквеног уметничког веза.

Судбина епитрахилџа и везених наруквица из манастира Бање код Рисна временом је преточена у предање, које у недостатку правих доказа постаје извесна историјска алтернатива. На срећу, ови драгоцени предмети уметничког веза сачувани су и данас се налазе у овом старом бококторском манастиру (Шеровић 1937: 41-48). Архимандрит Бање Дионисије Миковић на отварању изложбе у Котору 1934. године,⁵ на којој су били изложени милешевски епитрахилџ и наруквице, поменуо је и легенду о овим драгоценостима. На основу приче која је до њега стигла, епитрахилџ и наруквице биле су у власништву манастира Милешеве „када их је неки свештеник однео из манастира да их чува у свом дому. Пред своју смрт предао је ове драгоцености својим наслѣдницима да их чувају, те им је препоручио да их у случају опасности од Турака, понесу у који манастир у земљи гдје Турци не владају. Потомци овог свештеника се потурчише, али су ове драгоцености чували као светињу и пред њима палили свијећу све до године 1775. када их је један од њих понио у Никшић неком свештенику, који је био пушкар и поправљао пушке. Овај свештеник од страха да неби Турци заплијенили ове драгоцености, пошаље их у Грахово свештенику Шћепану Ковачевићу, да их преда манастиру Бањи у Рисну, где Турци не владају. Ковачевић их је предао бањском игуману Василију Ивелићу, а овај му је дао за њих двадесет млетаких дуката. Ивелић у својој опоруци од 7. јануара 1793. године, оставља епитрахилџ и наруквице манастиру Бањи који је основао по традицији Стефан Немања и проклиње свакога ко би их из манастира отео.“ (Шеровић 1937: 76-77).

Изванредан примерак црквеног уметничког веза представља Епитрахилџ манастира Бање код Рисна. Рађен је на светлосмеђем атласу сребрним и позлаћеним нитима, у комбинацији зеленог, окер, љубичастог и плавог свиленог конца. Дужина епитрахилџа од 2.5м подељена је у више једнаких поља са једне и друге стране, која су иконографски припремљена за ликове светитеља, светих отаца, и на крају и самих ктитора (Мирковић 1922: 41). У уоквиреним и декорисаним површинама са орнаментима чије мотиве срећемо на заставицама рукописних и штампаних књига, компоновани су ликови светитеља. Ореоли светитеља на овом епитрахилџу вешто су конципирани од зрна ситних бисера па је израчунато да је отприлике 400 бисера формирало светитељске ореоле (Шеровић 1937: 76). У самом врху извезен је Исус Христос, затим лик

⁵ Изложбу под називом: *Културно историјска изложба*, организовао је Народни универзитет Боке Которске у Котору 1934. године.

Богородице и Јована Претече у деизисном ставу. На самом крају налазе се две световне личности које представљају ктиторе епитрахилја. То су жупан Строје, велики столник и његова супруга, жупаница Сима, за коју се верује да је и радила овај епитрахил. Обоје су дати у клечећем положају, рукама у ставу молитве и окренути једно према другоме. Дакле, епитрахил су манастиру Ст'нешти у Румунији приложили жупан Строје и жупаница Сима 1606. године, што се види из записа извезеним златном и сребрном жицом (Милосављевић 2010: 100).

Манастиру Милешеви, са епитрахилем поклоњене су и везене наруквице које се непосредно везују за ктиторе епитрахилја. Постоји мишљење да су наруквице рад из нешто старијег периода јер се на њима уочавају грчке сигнатуре. На првој наруквици извезена је представа Деизиса по византијском предлошку са Исусом Христом у централном делу, Богородицом са десне стране и Св. Јованом Претечом извезеним на супротној страни. На другој наруквици под извесном аркадом налази се Богородица са Христом а са њене леве и десне стране су архангели Гаврило и Михаило, у костимима византијских царева. Лица, руке и ноге код представљених ликова везени су свилом која је приближна природном изгледу, док су одежде као и орнаменти рађени сребрним и златним концем.

3. Богослужбени предмети од метала и горског кристала

Страдања и разарања српских средњовековних манастира у прошлости условила су да се само у неколико случајева може констатовати постојање ризничких предмета из најстарије епохе. На пример, познато је да из ране фазе манастира Студенице није сачуван ни један црквени сасуд нити предмет литургијског карактера (Шакота 1988: 99). Делови расејане милешевске ризнице, о чему је већ било помена, опстајали су на другим местима и под другим условима. На несрећу, највреднији делови, посебно они од племенитог метала, нестајали су у усудима и сеобама манастирских братстава код којих су се предмети тада налазили. Ретки спискови црквених старина из XVIII века, на пример, мобилијар манастира Марче који су монаси пренели у Лепавину 1766. године, и за који се веровало да је у највећој мери испуњен предметима из старе милешевске ризнице - оставља импозантан утисак (Красић 1885: 47). Ту је већи број крстова од различитих материјала, петохлебница, путира, кадионица, реликвијара, али и многих других предмета литургијског карактера. Њихова каснија судбина није позната или је дата крајње уопштено. Предмети су ломљени и претапани с краја XVIII и почетком XIX века, али је извесније да су пљачкани и селективно враћани као што је случај са драгоценостима фрушкогорских и славонских манастира у Другом светском рату (Кашић 1996²: 342-345). Велики

број црквених предмета од племенитог и другог метала нестајао је и немаром оних, којима су на реч поверавани.

Нема никакве дилеме да је један од највреднијих сачуваних предмета из старе милешевске ризнице Крст од горског кристала Светог Саве, који се данас налази у поседу манастира Савине (Медаковић 1987: 225). Крст Св. Саве из Савине, сигурно је највреднији примерак који се налази у овом манастиру. Запис на доњем делу упућује да је припадао првом српском архиепископу. Међутим, не треба искључити могућност да је ових неколико речи накнадно урезано будући да су духовне и културне везе Милешеве и Савине имале дугу традицију. Култ Светог Саве у Боки Которској прелазио је локални значај па је манастир недалеко од Херцег Новог, захваљујући посвећености првом српском архиепископу, постао место ходочашћа хришћана источне вероисповести (Медаковић 1978: 13). У том смислу, присуство милешевских драгоцености у Савини, укључујући и крст Светог Саве, имало је наглашену светосавску традицију.

Више крстова пореклом из Милешеве налазило се у ризницама славонских манастира, посебно у Лепавини, Пакри, Ораховици, као и другим светилиштима на подручјима изнад Саве и Дунава. У потрази за расутом милешевском ризницом посебно је значајан један примерак ручног крста на чијој је дршци сачуван запис мајстора Силвестра Милешевца (Красић 1896: 1657). Поменути сребрна дршка налази се у сталној поставци музеја Српске православне митрополије Загребачко-љубљанске у Загребу (Mileusnić 2006: 8-9). На несрећу, горњи део крста чији је опис делимично познат, вероватно је изгубљен у пљачкама православних манастира у Хрватској и Славонији у току Другог светског рата (Кашић 1996²: 32-34).

Знаменита личност по имену Силвестер Милешевац оставио је у дубокој старости занимљив траг, када је написао да је „...у Милешевци проживео 65 година, а у Сент Андреји само 10 година“ (Стојановић 1982-1988: бр. 1661,1662,2063). Сачувана дршка ручног крста јеромонаха Силвестра Милешевца уз дела других милешевских мајстора, примерице, Лонгина Милешевца, сведочи о развијеној уметничкој обради метала, интарзије као и других заната (Петковић 1995: 110-113). Све упућује на чињеницу да су у Милешевци у дугим временима постојале уметничке радионице које су се бавиле израдом литургијских предмета и обрадом племенитих метала. Ови мајстори крстова, рипида и панагијара, интензивно су радили у другој половини XVI и кроз читав XVII век, на просторима које је покривала Пећка патријаршија (Петковић 1995: 108-119). Најзад, Силвестар Милешевац мајстор је више црквених предмета од племенитог материјала. О једном панагијару који се још увек налази у сталној поставци музеја Српске православне митрополије у Загребу осим записа о мајстору, нема других података.

Драгоцене, а сачуване литургијске предмете и реликвијаре, радио је један други милешевски мајстор по имену Лонгин Милешевац. На основу других података изгледа да је до почетка Другог светског рата и пљачке фрушкогорских манастира као и оних у Хрватској и Славонији било више крстова и реликвијара које је саковао овај вредни проигуман из Милешеве. Један од најлепших панагијара из друге половине XVII века,⁶ дело је овог врсног мајстора у обради племенитих метала. Поменути панагијар открио је 1984. године, митрополит Загребачко-љубљански Јован у цркви Свете Тројице у Копривници (Милеуснић 1988-1989: 228). И овај панагијар сматра се делом милешевске ризнице који је са монасима и игуманом Доситејем пренет у сеоби с краја XVII века (Медаковић 1987: 227). Данас се налази у поставци Музеја Српске православне митрополије у Загребу (Милеуснић 2006: 37,105).

Панагијар Лонгина Милешевца припада групи кружних панагија од које је сачуван сребрни оков изведен техником искуцавања. На оба крила овог панагијара налазе се алке за ланац као и копча којом се затвара. Површина оба крила украшена је стилизованим биљним мотивима обојеним црном бојом. Простор који није обојен искуцан је ситним тачкама и позлаћен, па у комбинацији црних флоралних мотива и позлаћеног дела овај панагијар одаје слику складног и зналачки направљеног предмета. На бочној страни једног крила милешевског панагијара налази се запис исписан црном бојом, на коме се запажа да је то заправо дело Лонгина Милешевца (Милеуснић 1988-1989: 228).

Нема сумње да је знатно тежи и уметнички компликованији рад на реликвијару за светитељске мошти који је проигуман Лонгин после неколико година изгледа радио за милешевски храм. Као и у претходном случају, Лонгин је на поклопцу реликвијара оставио фино угравирани текст посвете као и податке о години израде овог изузетног дела, али и трагове о својим родитељима, тачније њиховом презимену по коме су они – Рајићи (Медаковић 1987: 226-227). Овај изванредни примерак кивота за чување светитељских моштију направљен је од позлаћеног сребра у техници искуцавања, гравирања и филиграна, а орнаментално украшавање изведено је зналачки до најситнијег детаља, што је без сумње, потврда вредности овог готово анонимног али изванредног мајстора.

Апстрахујући бројне милешевске драгоцености, о којима још увек нема поузданих трагова, као ни података да су припадале овом великом српском светилишту, дужни смо подсетити на милешевског мајстора проигумана Теодосија, који је направио неколико панагија, енколпиона, а вероватно и других

⁶ Панагије или енколпиони имају иста значења као напрсни крстови. Енколпија је дошла од речи, „колпос“ – груди, срце и значе надгрудни. То су драгоцени ковчежићи са моштима светих које на грудима носе архијереји Термин панагија настала је од речи „пан“ – сав и „агиос“ – свети. На њој је најчешће приказана Богородица са Христом; Л. Богдановић, *Одломак из Литургије*, Дабробосански изворник (1889), 180; Л. Мирковић, *Православна литургија*, I, 134.

богослужбених предмета који се вероватно још увек чувају у неким славонским манастирима, Пакри, Лепавини, или у неким другим храмовима (Милосављевић 2010: 111).

Један од највреднијих предмета из старе милешевске ризнице јесте позната чаша, поклон руског цара Ивана IV Васиљевича Грозног манастиру Милешеви 1558. године. (Радојчић 1963: 45. нап. 73). И каснија судбина овог предмета као и многих других, обавијена је велом непознаница. Наиме, зна се да је до почетка Другог светског рата чаша била у манастиру Кувеждину (Мирковић 1931: 45, табла LI) и да је касније постала експонат Музеја Српске православне цркве у Београду. На срећу, овај драгоцени предмет старе милешевске ризнице, поклон руског суверена, сачуван је за разлику од многих других, опљачканих или уништених вредности из Милешеве.

Велики приложник српских манастира руски цар Иван Грозни познат је као први владар велике православне државе који је званично омогућио монасима српских манастира долазак у Русију и прикупљање помоћи (Радојчић 1948: 251; Петковић 1961: 92). Био је велики приложник светогорским манастирима, а посебну наклоност имао је према Хиландару (Богдановић, Ђурић, Медаковић 1985: 134,152-154,174, 180). Његова породична веза са Србима вероватно је била повод велике дарежљивости коју је у време своје владавине показивао према православним светилиштима (Богдановић, Ђурић, Медаковић 1985: 152). Наиме, постоје докази да је Јелена Јакшић родом из Баната била удата за грофа Глинског, односно деду Ивана Грозног (Милеуснић 2001: 60).

Ова масивна посуда пречника 18цм и са малом стопом промера 8цм, израђена је од сребра са значајним слојем позлате. Рађена је у техници ливења, искуцавања, гравирања и пунктирања. Декорисана је само са унутрашње стране. Украшавање ове чаше састоји се из два концентрична појаса флоралне орнаментике у руми-стилу, развијене око кружног дна у средишњем делу. Први појас представљају цветови лала, дати у строгој симетрији, док је у другом знатно ширем појасу читав фриз арабески разврежале лозице, цветова и пупољака лала и нара у руми-стилу.

На крају, велики број предмета од племенитог метала из ризница манастира Савине, Пиве, Св. Тројице Пљеваљске, Тврдоша, затим неких фрушкогорских и славонских манастира, као и предмета изложених у музејским и црквеним поставкама, примерице у Загребу и Београду, имају без сумње милешевско порекло. Збирка Р. Грујића прикупљена у манастирима Хрватске, Славоније и неких манастира Фрушке Горе, која се сада налази у Музеју Српске православне патријаршије, у већем делу састављена је од предмета и књига који су пореклом „са јужних подручја“. У више текстова и књига, сам Р. Грујић истицао је милешевско порекло многих предмета и рукописних књига до којих је лично долазио. Расејани предмети из старе милешевске ризнице, без урезаних записа и

видљивих трагова о пореклу, утапали су се у постојеће ризнице, без могуће идентификације, места настанка, односно радионице у којој су направљени. Смелост хипотетичких оквира у истраживањима ове врсте ограничена је, а могућност проналажења богослужбених предмета из манастира Милешеве, биће остављена и генерацијама које долазе (Милосављевић 2010: 115-116).

Више откривених рипида, попут многих других питања, дају основа новом питању: „На основу којих су рипиде као и други богослужбени предмети приписани старој милешевској ризници?“. И поред чињенице да на рипидама није било записа о времену настанка и пореклу, свештеник манастира у Лепавини, Лазар Богдановић, за рипиде из свога манастира написао је да су „дело руку некадањих калуђера милешевских из времена оног, кад је радила штампарија милешевска“ (Богдановић 1894: 88). Даље, он је рипиде довео у везу са лепавинским интарзираним вратима, за која је рекао „да су то грдна врата црквена“, и да су пореклом из Милешеве (Богдановић 1894: 88-89). По свему изгледа да је велики број богослужбених предмета са записима из Милешеве условио да се и други, слични сасуди припишу „манастиру Св. Саве са југа“. Дакле, он је настанак милешевских рипида и црквених врата ставио у XVI век, из времена великог успона Милешеве, када је манастир располагао са великом и изузетно богатом ризницом запаженом од стране више европских путописаца.

4. Уместо закључка

Формирање нове манастирске ризнице у Милешеви почетком трећег миленијума, намеће истинску обавезу потсећања на стару, коју су у неком другом времену видели и описали европски хроничари, путописци и дипломате. Њихова сведочења писана различитим поводима, одавно су оцењена истинитим, и за савременике значајним, не само зато што је истицана духовна и дипломатска улога Милешеве у старијим епохама, већ што је непобитно потврђена промењена хијерархија култа. Тиме је и феномен ризнице који је у прошлости увек био непосредно ослоњен на неки светитељски култ, допунски осветљен. Дакле, на моћном култу Светог Саве, као и на реликвијама других светитеља, на моштима мученика настајала је Милешевска ризница. Њена трагична судбина, нестанак бројних богослужбених предмета, разнетих, датих на реч другим црквама и манастирима, или продатих, даје више повода будућим истраживачима и аналитичарима. Међутим, мало је простора у овом тексту, да би се осветлили сви они припадајући елементи, ове по свему судећи, изузетне ризнице, готово незабележене у православном свету.

Литература:

- [1] Л. Богдановић, Старине манастира Лепавине, *Старинар*, XI(1-2) (1894), 57-62.
- [2] Д. Богдановић, В. Ј. Ђурић, Д. Медаковић, *Хиландар*, Београд: Републички завод за заштиту споменика културе Србије, 1985.
- [3] С. М. Димитријевић, *Грађа са српску историју из руских архива и библиотека*, Сарајево: Државна штампарија, 1922.
- [4] S. Dragičević, Božo Bošković, brat o. Ruđera, dobrotvor crkve sv. Ignacija, *Narodna svijest*, XIX (1937), 10.
- [5] Р. Грујић, Свети Сава и мошти Св. Срђа и Вакха, *Гласник Скопског научног друштва*, XV-XVI (1936) 357-358.
- [6] Р. Грујић, *Споменица о српском православном владичанству пакрачком*, Београд: Музеј Српске православне цркве, 1996(2).
- [7] J. Ebersolt, *Sanctaires de Byzance: recherches sur les anciens trésors des églises de Constantinople*, Paris: Éditions Ernest Leroux, 1921.
- [8] В. Ј. Ђурић, *Савина*, Београд: „Југославија“, 1977.
- [9] I. Kalavrezou, Helping Hands for the Empire: Imperial Ceremonies and the Cult of Relics at the Byzantine Court, in: *Byzantine Court Culture from 829 to 1204*, Washington: Dumbarton Oaks, Trustees for Harvard University, 1997, 53-79.
- [10] Д. Кашић, *Српски манастири у Хрватској и Славонији*, Београд: Музеј Српске православне цркве, 1996(2).
- [11] М. Костић, Хајдук Јеген-пашина похара патријаршијског блага из Грачанице 1688, *Јужни преглед* (1934), 17-21.
- [12] Љ. Котарчић, Две повеле влашких владара манастиру Милешеви, у: *Милешева у историји српског народа*, Београд: Музеј Српске православне цркве, 1987, 271-276.
- [13] В. Красић, Црквене старине из манастира Марче, *Глас истине: лист за духовне беседе, животописе и старине* (1885), 47.
- [14] В. Красић, *Опис манастира Пакре: прилог к историји српске цркве*, Нови Сад: Српска штампарија дра Светозара Милетића, 1886.
- [15] В. Красић, *Опис манастира Пакре: прилог к историји српске цркве*, Нови Сад: Српска штампарија дра Светозара Милетића, 1886.
- [16] С. Ћирковић, Р. Михаљчић (прир.), *Лексикон српског средњег века*, Београд: Knowledge, 1999.
- [17] В. Марковић, Ктитори, њихове дужности и права, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, V (1925), 100-125.
- [18] Д. Медаковић, *Манастир Савина: велика црква: ризница: рукописи*, Београд: Филозофски факултет, 1978.
- [19] Д. Медаковић, Ризница манастира Милешеве, у: *Милешева у историји српског народа*, Београд: Музеј Српске православне цркве, 1987, 221-229.
- [20] F. R. von Miklosich, *Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, Vienna: apud Gulielmum Braumüller, 1858.
- [21] С. Милеуснић, Два загребачка панагијара, *Саопштења*, XX-XXI (1988-1989), 225-229.

- [22] С. Милеуснић, Милешевска плаштаница, у: *Краљ Владислав и Србија XIII века: научни скуп, 15-16. новембар 2000. : [зборник радова]*, Београд: Историјски институт, 2003, 165-178.
- [23] S. Mileusnić (ur.), Prilog prošlosti srpske crkveno-umetničke baštine u Zagrebu, u: *Muzej Srpske pravoslavne crkve Eparhije zagrebačko-ljubljanske u Zagrebu*, Zagreb: Muzej Srpske pravoslavne crkve Eparhije zagrebačko-ljubljanske ; Beograd: Muzej Srpske pravoslavne crkve, 2006.
- [24] Д. Милосављевић, *Изгубљена ризница Манастира Милешеве*, Београд: Службени гласник, 2010.
- [25] Л. Мирковић, *Црквени уметнички вез*, Београд: Музеј Српске православне цркве, 1940.
- [26] E. Morini, *La Chiesa ortodossa: storia, disciplina, culto*, Bologna: Edizioni Studio Domenicano, 1996.
- [27] M. A. Musicescu, Broderia din Moldova în veacurile XV–XVIII, în: *Studii asupra tezaurului restituit de U.R.S.S.*, Bucureşti: Editura Academiei Republicii Populare Romîne, 1958, 149-171.
- [28] С. Петковић, Руски утицај на српско сликарство XVI и XVII века, *Старинар*, XII (1961), 91-109.
- [29] С. Петковић, *Српска уметност у XVI и XVII веку*, Београд: Српска књижевна задруга, 1995.
- [30] С. Радојчић, Везе између српске и руске уметности у средњем веку, *Зборник Филозофског факултета*, I (1948), 241-258.
- [31] С. Радојчић, *Милешева*, Београд: Српска књижевна задруга: Просвета, 1963.
- [32] Епископ Н. Ружичић, Манастир Пресвете Богородице на Савини, *Старинар*, XI(3-4) (1894), 100-128.
- [33] Р. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Knj. 3*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1973.
- [34] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи. Књ. I – VI*, Београд: Српска академија наука и уметности: Народна библиотека Србије; Нови Сад: Матица српска, 1982-1988.
- [35] Д. Стојановић, *Уметнички вез у Србији од XIV до XIX века*, Београд: Музеј примењене уметности, 1950.
- [36] Теодосије, *Живот Светог Саве*, Београд: Ђ. Даничић, 1865.
- [37] С. Ћирковић, Р. Михаљчић (прир.), *Лексикон српског средњег века*, Београд: Knowledge, 1999.
- [38] Г. Чремошник, *Канцеларијски и нотарски списи, 1278-1301*, Београд: Српска краљевска академија: Време, 1932.
- [39] М. Шакота, *Ризница манастира Бање код Прибоја*, Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 1981.
- [40] М. Шакота, *Студеничка ризница*, Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 1988.
- [41] П. Д. Шеровић, Старински епитрахил и наруквице у манастиру Бањи, *Гласник Народног универзитета Боке Которске*, IV(1-3) (1937), 41-48.

Илустративни прилози:



Слике 1-2: Милешевска плаштаница



Слике 3-4: Аер из Цетиња



Слике 5-6: Епитрахиль из Манастира Бање код Рисна (лево); Наруквице из манастира Бање код Рисна (десно)



Слике 7-8: Крст од горског кристала Светог Саве (манастир Савина код Х. Новог)



Слике 9-10: Панагијар Лонгина Милешевца (Загреб, Музеј српске православне митрополије) (лево); Рипиде из манастира Пиве (вероватно из манастира Милешеве) (десно)



Слике 11-12: Кивот за светитељске мошти мајстора Лонгина Милешевца



Сликe 13-14: Чаша Ивана Грозног, поклон манастиру Милешеви